

Українська мова

УДК 811.161.2'373-028.14“17”

Сіроштан Т. В.

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови

Мелітопольського державного педагогічного університету

імені Богдана Хмельницького

АБСТРАКТНА ЛЕКСИКА УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ XVIII СТ. (НА МАТЕРІАЛІ ПРИВАТНИХ ЛИСТІВ)

Стаття присвячена вивченню лексико-семантичних особливостей і словотвірної структури абстрактної лексики в українській мові XVIII ст. на матеріалі приватних листів. Тексти епістолярного стилю фіксують тогочасне живе народне мовлення. Встановлено, що абстрактна лексика широко представлена кількома тематичними підгрупами, що відображають особливості життя, мислення, світогляду людини. Найбільш поширеними виявилися назви предметних дій, узагальнених ознак, почуттів людини, її фізичного стану, найменування особливостей поведінки і вчинків, результатів мовленнєвої та розумової діяльності індивіда. Словотвірна структура засвідчує цілком сформовану в дериваційному плані групу слів переважно віддієслівного і відприкметникового походження.

Ключові слова: *абстрактна лексика, тематична група, семантична структура, словотвірна структура, суфікс, приватне листування.*

Постановка проблеми. Абстрактні іменники утворюють один із найдавніших шарів лексики української мови, пов'язаний із розвитком людського мовлення і мислення. Слова з такою семантикою активно

функціонували вже в праслов'янській мові [10]. Подальше пізнання людиною навколишньої дійсності та її осмислення слугувало невичерпним джерелом для номінації узагальнених абстрактних понять. У сучасній лінгвістиці абстрактними вважають іменники, які називають поняття, що не мають реального втілення, тобто вказують на стан, почуття, процес, якість, риси характеру, різні вияви інтелектуального рівня людини, відносини між особами, народами, особливості етикету, є науковими та виробничими термінами [8, с. 7–8].

Функціонування абстрактної лексики як показника розвитку мислення й світогляду людини, її життєвих потреб у певні історичні періоди відображає специфіку становлення української мови під впливом внутрішніх і зовнішніх факторів. Саме тому діахронічне дослідження особливостей цієї тематичної групи становить одне з актуальних завдань сучасного мовознавства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Абстрактна лексика здавна була об'єктом дослідження багатьох лінгвістів, які різнопланово аналізували й систематизували її в синхронії та діахронії. Семантико-стилістичні та словотвірні особливості таких слів у лексичних системах різних мов розглядалися в працях Н. Медведовської [3], О. Микитюк [4], В. Німчука [5], З. Піскозуб [7], Л. Полюги [9], Н. Томи [11], В. Шадури [12] та інших мовознавців. Проте лексичні й словотвірні особливості абстрактних назв в українській мові XVIII ст. не були об'єктом спеціального дослідження.

Проблема вивчення абстрактів зазначеного періоду, зафіксованих у текстах епістолярного жанру, характеризується безсумнівною науковою перспективністю, адже це дасть змогу простежити «тяглість розвитку одиниць з абстрактним значенням від найдавніших періодів їхнього становлення і функціонування аж до сьогодення» [1, с. 10]. Учені зазначають, що у XVIII ст. «українська літературна мова була представлена багатьма функціональними стилями і жанрами, і, в залежності від жанру і стилю, лексика і фразеологія живої народної розмовної мови виступала в різноманітних поєднаннях з

елементами церковнослов'янської, а також польської, латинської, пізніше – російської мов» [2, с. 11]. Невипадковим є вибір саме текстів приватного листування як джерела дослідження, адже епістолярний жанр, що відносився до ділового стилю, відображає тогочасне живе народне мовлення [6, с. 5–7], а ці документи «дають досить повне уявлення про соціальне розшарування українського народного й певною мірою літературного мовлення XVIII ст.» [6, с. 9].

Постановка завдання. Метою дослідження є визначити коло лексем з абстрактною семантикою в приватних листах XVIII ст. та проаналізувати їхню семантичну і словотвірну структуру.

Виклад основного матеріалу. Абстрактна лексика в мові приватного листування XVIII ст. є доволі строкатою в семантичному плані і, згідно з нашими спостереженнями, представлена кількома різними за обсягом тематичними підгрупами, що всебічно характеризують життя авторів цих текстів, адже приватне листування стосувалося багатьох сфер людської діяльності.

Назви **опредметнених дій**, за нашими даними, є найбільш численними в аналізованих текстах. Такі іменники переважно позначають дії, які виконує людина, наприклад: *хочетъ*, за *прииздомъ* свои(мъ) или в(ъ)предъ, за тисаніємъ до я(с)нєвє(л)можного, мене за общій долгъ разорити в(ъ)конецъ (1711 ПЛ 17); до *повороту* моего з(ъ) Глухова (1711 ПЛ 17); моя *втрата* (1717 ПЛ 22), пор. *Ему не без большой утрати* було б (1717 ПЛ 22); для *отобра(н)ня* оста(т)ку своихъ недобранныхъ коней (1718 ПЛ 24); *иногда* на *побуд(д)ку* в(ъ)дари(ти) на ко(т)лѣ (1720 ПЛ 26), *побудка* (СУМ VI 628) “дія за значенням побудити; сигнал до вставання після сну (у військових частинах, таборах)”; *виймъ* родитє(л)ски(м) *моленіємъ* (1725 ПЛ 43); *при о(т)дачи же* в(ъ) скорости оста(л)ни(х) денегъ (1730 ПЛ 50) та ін.

Окремо варто розглянути значну кількість найменувань дій, пов'язаних із господарською, професійною діяльністю людини: *во вѣчноє владѣніє* даруемъ

(1718 ПЛ 25); *не вчинилисмо между собою з вашецѣ моспано(мѣ) сове(р)шеного порахунку* (1719 ПЛ 25), *порахунок* (СУМ VII 249) “те саме, що розрахунок”; *по договоро(мѣ) торгу* (1727 ПЛ 45–46); *ежели якій на продажѣ имѣетѣся поблизу* (1730 ПЛ 51); *я учинилѣ оплатку по облѣку* (1730 ПЛ 52), пор. *оплатки* (СУМ V 714) “грошові податки; сплата або збирання грошових податків”; *Будучи я на слу(ж)бѣ* (1731 ПЛ 55); *исполненіа в(ѣ) гаченню греблѣ Гадяцкой* (1731 ПЛ 56) тощо.

Інколи трапляються найменування **узагальнених ознак**, наприклад: *получив(ѣ)ши я вѣдомо(ст) непотѣшную о слабости здоровья его мило(сти) пѣна хоружого енера(л)ного* (1720 ПЛ 26); *в(ѣ) цѣлости они(й) в(ѣ) домѣ его мило(сти) заве(з)ти* (1720 ПЛ 27); *виймѣ родите(л)ски(м) моленіемѣ при цѣло(сти) здоровья зостаю* (1725 ПЛ 43); *Я те(ж), по свое(м) мнѣнію, тоє бѣти за слушность узнаю* (1730 ПЛ 49); *для лучшей крѣпости* (1730 ПЛ 51); *тимѣ греблѣ многую полєгкость... учинилѣ* (1731 ПЛ 56); *за що готовѣ наочне невинно(ст) мою во время свое оправдати* (1731 ПЛ 56) та ін.

Одну з найбільших за обсягом тематичних груп абстрактної лексики в аналізованій період утворюють **назви почуттів людини**: *о(т) по(д)лости моя прислуги* (1714 ПЛ 19); *крайнего ради встиду моего* (1714 ПЛ 20), пор. *не без(ѣ) стида получаю* (1731 ПЛ 56); *сѣ доброй воли своей(,) а не с принушенья* (1718 ПЛ 25), пор. *воля* (СУМ I 735) “одна з функцій людської психіки, яка полягає насамперед у владі над собою, керуванні своїми діями й свідомому регулюванні своєї поведінки; бажання, хотіння”; *в якій любовѣ консервуете мене, негодного* (1722 ПЛ 29); *Поисти(н)но сове(р)шенной моей о ѡбѣтели сѣ(т) рєвно(с)ти* (1724 ПЛ 40); *сугубую пєча(л) сле(з)ни(м) мѡимѣ растворяю се(р)це(м)* (1720 ПЛ 26); *Надежду имѣлемѣ чрезѣ его* (1722 ПЛ 28–29); *узнав(ѣ)ши в(ѣ) се(м) и в про(т)чемѣ обиди немалия* (1731 ПЛ 57) тощо.

Особливості фізичного стану людини також представлені в обстежених приватних листах окремою підгрупою абстрактних найменувань, наприклад: *вѣдомо(ст) непотѣшную о слабости здоровья* (1720 ПЛ 26); *того перешикоюю*

била тяжкая **хороба** моя (1723 ПЛ 34); **дакъ тебе и до смерти** злодѣемъ зватиму(т) (1723 ПЛ 36); за **болѣзнію** на означенно(мъ) стве(р)женномъ розиску по(д)писа(т) руки не зможе (1725 ПЛ 44) та ін.

Поширеними виявилися також найменування **особливостей поведінки, вчинків людини**: съ доброй воли своєї(,) а не с **примушенья** (1718 ПЛ 25); Для лучъей же вери и **утвержденія** подъ именемъ, не вѣмѣючи писанія, крестомъ подѣписуемся (1718 ПЛ 25); препосилаю **усе(р)діе(,)** дабъи на потѣху и величіе дому вѣсти (1720 ПЛ 27); **аще бъ** було **стараніе** вѣе (1724 ПЛ 40), пор. **всякое старан(ъ)е** коло помянутой грѣблѣ ложилъ (1731 ПЛ 56), пор. також къ тому **усе(р)дное** ложить **старат(е)лство** (1731 ПЛ 55); И если то **Константий той, з(ъ) лег(ъ)коми(с)лности** своєї, у свой умъ тое узявъ (1723 ПЛ 38); за **вашецину проступку** сѣна моего Трофима же (1724 ПЛ 39); **Теди на оное в(ъ) о(т)вѣтъ поко(р)ностію** моею доношу (1731 ПЛ 56) тощо.

Результати мовленнєвої та розумової діяльності людини представлені в обстежених приватних листах такими лексемами: **(в)казу** вашо(г)о пнѣского не по(с)луше(н) (1717 ПЛ 22), пор. **когда ука(з) зайдє(т), зара(з) бѣи** и висилали (1725 ПЛ 43), пор. також **по моему приказу** (1731 ПЛ 56); Для лучъей же вери и **утвержденія** подъ именемъ, не вѣмѣючи писанія, крестомъ подѣписуемся (1718 ПЛ 25); **о(т) мене настав(ъ)ленія** (1720 ПЛ 26); **по писменномъ его жъ предложению** (1720 ПЛ 27); **листовни(й) мой одозвѣ** (1722 ПЛ 28); **поради** просячи (1723 ПЛ 35); **хотячи зломишленію** твоему учинити задоси(т) (1723 ПЛ 36); **Прежде сего временъ** была... **гову(р)ка** (1729 ПЛ 48); Я **те(ж), по свое(м) мнѣнію**, тое бѣти за слушность узнаю (1730 ПЛ 49); **не може(т) винайти бє(з) объялен(ъ)я** ему (1730 ПЛ 51) та ін.

Найменування морально-етичних понять часто трапляються у творах аналізованого жанру, наприклад: **просити сѣтой справе(д)ливости** (1711 ПЛ 17); **жеби на(м) не (с) кривдою бѣло** (1714 ПЛ 21); **Вашо(му) княжому сіятє(ль)ст(ъ)ву в(ъ)се(г)о добра** зичливи(й) пріятель (1717 ПЛ 24); **и на вашего**

тижъ дому *честъ* и похвалу (1722 ПЛ 29), пор. *оба в(ъ) чести* своєї *обрѣтаю(т)ся* (1733 ПЛ 61); *из безчестію тебѣ* буде (1724 ПЛ 39) тощо.

Окремі абстрактні найменування в аналізованих пам'ятках позначають **особливості життя людини, стан, у якому вона перебуває**: *що ту(т) за бѣда* була (1714 ПЛ 19); на *потѣху* и величіє дому *вѣсти* (1720 ПЛ 27), *потіха* (СУМ VII 411) “те, що розважає, веселить, смішить кого-небудь (про певне заняття, подію і т. ін.)”; *особливоє мое в томъ єстъ неблгополучіє* (1722 ПЛ 29); *Для яки(х) мѣрѣ* ви єго подали *в(ъ) неволю?* (1724 ПЛ 39) та ін.

Частина абстрактів, зафіксованих у приватних листах, вказує на **стосунки між людьми**: *законное пріянемъ супружєство* (1731 ПЛ 55); *єго мл(с)ти* такого *пртел(с)тво* *завєси нє намѣренъ* (1733 ПЛ 61).

Деякі абстрактні найменування називають поняття, пов'язані з **обрядовими діями**, виконуваними людиною, наприклад: *похоро(н) по тому* *небожчику* (1723 ПЛ 37); *Просили ... такой милос(ъ)ти, жеби не(р)вє* *в(ъ)ношен(ъ)нє, якое ... при вєселю, Фридрикевичу о(т)дали* (1723 ПЛ 38) тощо.

Специфіка розгляданих текстів, зокрема їхня приналежність до ділового стилю, зумовила наявність у них **юридичної термінології** з абстрактним значенням, наприклад: *мушу о (с)вята(х) прє(к)лада(т) жалобу о то(м)* (1717 ПЛ 22), *жалоба* (СУМ II 505) “висловлення невдоволення з приводу чогось; офіційна заява, скарга на кого-, що-небудь з приводу неправильних або незаконних дій”; *указъ приводя во исполненіє* (1731 ПЛ 56); *в(ъ) разсмо(т)рєніє вишше(й) в(ъ)ла(с)ти ку на(д)лєжащой кас(с)ацїи* (1731 ПЛ 57); *до високого єго пнського ра(з)су(ж)дєниѧ* и *до конє(ч)ной* *судовой децизии* (1731 ПЛ 57); *будє(т) з канцєлярїи по(л)ковой рєзолюція* (1733 ПЛ 63) та ін.

Отже, абстрактні найменування в аналізованих творах утворюють доволі розгалужену в семантичному плані тематичну групу і засвідчують високий рівень розвитку лексичної системи української мови загалом.

Словотвірна структура абстрактних іменників характеризується доволі помітною різноманітністю. Найбільш продуктивним, за нашими спостереженнями, є віддієслівний і відприкметниковий словотвір.

Девербативи на позначення опредметнених дій, процесів творяться за допомогою кількох продуктивних суфіксів:

-j(є), -ij(є): *для взят(ъ)я* (1730 ПЛ 51); *за прийнятиє* (1730 ПЛ 53); *владѣніє* (1718 ПЛ 25); *старан(ъ)є* (1731 ПЛ 56);

-Ю: *по торгу* (1727 ПЛ 46); *за приїздомъ* (1711 ПЛ 17); *до повороту* (1711 ПЛ 17); *втрата* (1717 ПЛ 22); *утрата* (1717 ПЛ 22); *указъ* (1731 ПЛ 56); *по приказу* (1731 ПЛ 56);

-анн(я), -енн(я): *на покупленніє* (1730 ПЛ 51); *в(ъ) гаченню* (1731 ПЛ 56); *отобра(н)ня* (1718 ПЛ 24); *о(т)дання* (1733 ПЛ 59);

-к(а): *побу(д)ка* (1720 ПЛ 26); *остановка* (1730 ПЛ 52); *оплатка* (1730 ПЛ 52); *поє(з)дка* (1733 ПЛ 63) тощо.

Інші віддієслівні похідні представлені поодинокими утвореннями, що не становлять виразних лексико-словотвірних типів, наприклад: *слу(ж)ба* (1731 ПЛ 55); *порахунку* (1719 ПЛ 25).

У відприкметниковій деривації спостерігається уніфікація словотворчих засобів, зокрема найбільш продуктивним виявився лексико-словотвірний тип на **-ость**, наприклад: *о слабости* (1720 ПЛ 26); *в(ъ) цѣлости* (1720 ПЛ 27); *слушность* (1730 ПЛ 49); *для крѣпости* (1730 ПЛ 51); *ласкавости* (1730 ПЛ 51); *невозмо(ж)но(ст)* (1733 ПЛ 61) та ін.

Мотиваційною базою окремих абстрактів зрідка виступають іменники. Такі похідні, за нашими даними, не утворюють в українській мові аналізованого періоду продуктивних лексико-словотвірних типів, наприклад: *небл̃гополучиє* (1722 ПЛ 29); *неволя* (1724 ПЛ 39); *гову(р)ка* (1729 ПЛ 48); *супружєство* (1731 ПЛ 55); *пртел(с̃)тво* (1733 ПЛ 61).

Отже, словотвірна структура абстрактних іменників, зафіксованих у приватних листах XVIII ст., демонструє доволі чітко визначене коло

дериваційних засобів у віддієслівному і відприкметниковому словотворі. Десубстантиви, згідно з нашими спостереженнями, трапляються як виняток.

Висновки і пропозиції. Абстрактні іменники становлять вагомий шар словникового складу української мови XVIII ст. В обстежених приватних листах такі номени семантично пов'язані переважно з людиною, її життям і діяльністю. Антропоцентричний характер аналізованої тематичної групи, певно, зумовлюється особливістю розглянутих текстів – творів ділового стилю, у яких найбільшою мірою представлена жива народна мова XVIII ст., адже документи репрезентують особливості приватного й господарського життя людини, її ділових стосунків, взаємин із родичами, друзями, сусідами тощо.

Абстрактна лексика в зазначених текстах широко представлена кількома тематичними підгрупами, що відбивають особливості життя, мислення, світогляду людини: назви опредметнених дій, узагальнених ознак, почуттів людини, її фізичного стану, найменування особливостей поведінки і вчинків індивіда, результатів його мовленнєвої та розумової діяльності. Абстракти інших тематичних підгруп трапляються рідше, зокрема назви морально-етичних понять, особливостей життя людини, стану, в якому вона перебуває, міжособистісних стосунків. Варто зазначити, що виявлені тематичні підгрупи є доволі однотипними для більшості приватних листів.

Словотвірна структура засвідчує про цілком сформовану в дериваційному плані групу слів переважно віддієслівного (з суфіксами **-j(e)**, **-ij(e)**, **-анн(я)**, **-енн(я)** **-к(а)** та нульовим формантом) і відприкметникового походження (на **-ость**).

Умовні скорочення назв джерел:

ПЛ – Приватні листи XVIII ст. / підгот. до видання В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1987. 176 с.

СУМ – Словник української мови : в 11 т. Київ : Наукова думка, 1970–1980.

Список літератури:

1. Гордійчук О. В. Традиція дослідження абстрактної лексики в українському мовознавстві. Наукові записки НаУКМА. 2016. Т. 189. Філологічні науки (Мовознавство). С. 7–11.
2. Карпова В. Л. Проблеми вивчення історії словникового складу мови. *Історія української мови. Лексика і фразеологія*. Київ : Наукова думка, 1983. С. 5–14.
3. Медведовська Н. В. Розвиток абстрактної лексики в ранньонімецькій мові (на матеріалі полемічних текстів XVII ст.) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04. Київ, 2003. 20 с.
4. Микитюк О. Р. Українські абстрактні іменники в загальноживаній і термінній лексиці : дис. канд. філол. наук : 10.02.01 / Державний університет “Львівська політехніка”. Львів, 1997. 282 с.
5. Німчук В. В. Давньоруська спадщина в лексиці української мови / АН України. Ін-т української мови. Київ : Наукова думка, 1992. 416 с.
6. Передрієнко В. А. Передмова. *Приватні листи XVIII ст.* Київ : Наукова думка, 1987. С. 5–16.
7. Піскозуб З. Ф. Семантичні та функціональні властивості абстрактних іменників французької мови : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.05 «Романські мови». Київ, 2003. 24 с.
8. Полюга Л. М. Абстрактна лексика. *Українська мова : енциклопедія*. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 7–8.
9. Полюга Л. М. Українська абстрактна лексика XIV – першої половини XVII ст. Київ : Наукова думка, 1991. 240 с.
10. Сіроштан Т. В. Іменники з абстрактним значенням у лексичній системі праслов'янської мови. *Знакові величини у формуванні лінгвального образу світу українців : монографія*. Мелітополь : Вид-во МДПУ ім. Богдана Хмельницького, 2017. С. 91–111.

11. Тома Н. М. Семантико-стилістичні параметри функціонування абстрактної лексики у творах Петра Могили : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Київ, 2011. 227 с.

12. Шадура В. О. Абстрактна лексика. *Питання східнослов'янської лексикографії XI–XVII ст.: матеріали симпозиуму*. Київ : Наукова думка, 1979. С. 89–90.

АБСТРАКТНАЯ ЛЕКСИКА УКРАИНСКОГО ЯЗЫКА XVIII В. (НА МАТЕРИАЛЕ ЧАСТНЫХ ПИСЕМ)

Статья посвящена изучению лексико-семантических особенностей и словообразовательной структуры абстрактной лексики в украинском языке XVIII века на материале частных писем. Тексты эпистолярного стиля отражают живую народную речь того времени. Установлено, что абстрактная лексика широко представлена несколькими тематическими подгруппами, отражающими особенности жизни, мышления, мировоззрения человека. Наиболее распространенными оказались названия действий, обобщенных признаков, чувств человека, его физического состояния, наименование особенностей поведения и поступков, результатов речевой и умственной деятельности человека. Словообразовательная структура свидетельствует о вполне сложившейся в деривационном плане группе слов преимущественно отглагольного и адъективного происхождения.

Ключевые слова: абстрактная лексика, тематическая группа, семантическая структура, словообразовательная структура, суффикс, частная переписка.

ABSTRACT VOCABULARY OF UKRAINIAN LANGUAGE OF XVIII CENTURY (ON THE MATERIAL OF PRIVATE LETTERS)

The article is devoted to the study of lexical and semantic features and the word-formation structure of abstract vocabulary in the Ukrainian language of the XVIII century on the basis of private letters. The texts of the epistolary style reflect the living folk speech of that time. It has been established that abstract vocabulary is widely represented by several thematic subgroups that reflect the characteristics of a person's life, thinking, and world outlook. The most common were the names of actions, generalized signs, feelings of a person, his physical condition, the name of features of behavior and actions, results of speech and mental activity of a person. The word-formation structure testifies to the group of words that has prevailed in the derivational plan, mainly of the verbal and adjective origin.

Key words: *abstract vocabulary, thematic group, semantic structure, derivational structure, suffix, private correspondence.*